

УДК 37.04

Л. Т. Рябовол,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка)

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ШКІЛЬНИХ КУРСІВ ПРАВОЗНАВСТВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті подано визначення понятійного апарату правознавства як сукупності понять, що відображає факти державно-правової дійсності як об'єктивно існуючі в їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях, формується в учня у процесі його суб'єктивної пізнавальної діяльності, теоретичного мислення, та є результатом узагальнення; міститься загальна характеристика понятійного апарату шкільних курсів правознавства, розгорнута класифікація понять за такими критеріями, як: зміст, ступінь узагальнення, ступінь відомості учням (новизни), структура, закріпленість у законодавстві, значення; визначено особливості понятійного апарату правознавства, які впливають на обрання методики його формування.

Постановка проблеми. Основою положим компонентом змісту шкільної правової освіти є знання. Систематизована сукупність педагогічно адаптованих наукових знань про державу і право, накопичених людством у процесі історичного розвитку, утворюють навчальний правознавчий матеріал, в якому, виходячи з досягнень юридичної науки, пояснюються відповідні явища та поняття, обґрунтовується діалектичний характер їх взаємозв'язку, державно-правові закономірності, тобто закономірності виникнення, функціонування й розвитку держави і права.

Знання є формою існування й систематизації результатів пізнавальної діяльності людини. Пізнання держави і права як предмета правознавства, опанування змістом шкільної правової освіти передбачає засвоєння навчального правознавчого матеріалу, представленого на емпіричному й теоретичному рівнях. Зміст правознавства на емпіричному рівні охоплює фактичний матеріал, що відображає ознаки і властивості подій, явищ, процесів із зовнішньої сторони, тобто засвоєння фактичного матеріалу відбувається шляхом емпіричного мислення. Воно є обов'язковим етапом пізнання, проте, має істотні недоліки. Так, емпіричне мислення має справу із предметом у спокої, розчленовує, описує та класифікує результати чуттєвого досвіду, проте, не проникає у суть явища, породжує певний догматизм і негнучкість знань. На усунення цього недоліку й забезпечення цілісності та повноти процесу пізнання, вказує С. Терно, спрямовується теоретичне мислення, яке розглядає явище у розвитку, русі, через протиріччя, що визначає всезагальний спосіб існування явища, тобто його суть. Усвідомлення явища (зокрема, державно-правового) у системі інших явищ здійснюється завдяки теоретичному узагальненню [1: 7]. Отже, зміст правознавства на теоретичному рівні передбачає осмислення внутрішньої сутності фактів, оволодіння системою наукових понять, висновків, зв'язків, державно-правових закономірностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пізнання як процес, результатом якого є засвоєння знань досліджувалося такими фахівцями у галузі педагогіки й дидактики, як: В. Бондар, Н. Волкова, С. Гончаренко, І. Малафійк, С. Пальчевський, О. Савченко, М. Фіцула та ін. Питання емпіричного й теоретичного рівнів засвоєння учнями навчального історичного матеріалу, співвідношення фактичного й теоретичного матеріалу в шкільних курсах історії вивчали К. Баханов, С. Вяземський, О. Пометун, О. Стрелова, М. Студенікін, С. Терно, Г. Фрейман та ін. Цінними для розкриття теми й досягнення мети нашого наукового дослідження є праці В. Маньгори щодо методики формування знань про державу в учнів основної школи на уроках історії та правознавства, В. Смірної щодо інтегрованого підходу до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі, Н. Ткачової щодо педагогічних основ формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти. Характеристика понять у правознавчих курсах, класифікація їх за певними критеріями міститься у спільних працях С. Бобровник, В. Ваксман, Л. Грузінової, В. Дубровського, Л. Заблоцької, І. Зуб, І. Музики, О. Наровлянського, С. Осмоловського, А. Ришелюк, О. Шмоткіна, І. Усенко, Г. Цвікальської. Правові поняття як засіб виразу змісту права вивчала Т. Кашаніна. Проте, понятійний апарат правознавчих курсів не був предметом окремого наукового дослідження, що й обумовило обрання теми.

Мета статті полягає в загальній характеристиці понятійного апарату шкільних курсів правознавства, визначенні його особливостей, а також розробленні розширеної класифікації правових понять, що має практичне значення, оскільки впливає на обрання методики формування кожного конкретного поняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначалося вище, фактична інформація, тобто інформація, засвоєна на емпіричному рівні пізнання, повинна пройти осмислення, критичне оцінювання, свідому мисленеву обробку, власну розумову інтерпретацію, що відбувається вже на теоретичному рівні, на якому зміст освіти знаходить своє відображення в таких складових, як: поняття різної широти узагальнення, суттєві причинно-наслідкові та інші зв'язки, тенденції суспільного розвитку (О. Пометун, Г. Фрейман); поняття, судження, умовиводи, концепції, теорії (К. Баханов); поняття, суттєві причинно-наслідкові зв'язки, закономірності суспільного розвитку, теоретичні висновки, які містять оцінки фактів,

узагальнену характеристику їх суттєвих ознак, причин, наслідків, значення, причому останній елемент ґрунтується на трьох попередніх і є більш складним по відношенню до них (Є. Вяземський, О. Стрелова).

Як бачимо, теоретичний рівень пізнання правознавства передбачає осмислення внутрішньої сутності фактів державно-правової дійсності, оволодіння системою наукових понять, усвідомлення державно-правових закономірностей, зв'язків. Відтак, структурою теоретичного компонента навчального правознавчого матеріалу охоплюються категорії, правові поняття, терміни, судження, умовиводи, закономірності, причинно-наслідкові та інші зв'язки, тенденції, причому, основним з цих елементів є поняття, лише оперуючи ними можна робити умовиводи, висновки, узагальнення, встановлювати закономірності і зв'язки, аналізувати теорії і концепції.

Поняття – одна з форм мислення, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді ознак як цілісної сукупності, що становлять зміст поняття (С. Гочаренко); усвідомлене, систематизоване знання про зв'язки, відношення, суттєві ознаки явищ і процесів; одна з форм відображення світу в свідомості людини, за допомогою яких засвоюється сутність явищ, процесів, узагальнюються їх суттєві сторони та ознаки (О. Пометун); відображення подій, явищ і процесів у їхніх найістотніших зв'язках і відношеннях (К. Баханов); узагальнене знання про предмет, засноване на розкритті більш-менш істотних об'єктивних ознак і відносин (Т. Левченко). Історичні поняття – це більш високий ступінь організації історичних знань, вищий рівень узагальнення, форма історичного мислення (С. Терно). Юридичне поняття як думка, що відображає правові явища або відносини між ними у суттєвих ознаках, є підсумок, сума здобутих про них об'єктивних наукових знань; передається відповідними термінами ("державний нормативний акт", "злочин") й логічно характеризується з точки зору змісту (мислимий й суттєвий ознаки правового явища) і обсягу (сукупність мислимих за допомогою його правових явищ) [2: 36].

У викладених вище визначеннях реалізується підхід, відповідно до якого поняття утворюються внаслідок узагальнення ознак та встановлення зв'язків, тобто у результаті синтезу, що на думку І. Канта, є найголовнішим у творенні знання. Під синтезом філософ розумів приєднання різних уявлень одне до одного і розуміння їх багатоманітності в єдиному акті пізнання, як те, що складається з елементів знання і поєднує їх в певний зміст. Причому, джерелом синтезу вважав самого суб'єкта, самодіяльність його душі. Він вказував на особливе місце зв'язку у пізнанні й зазначав, що зв'язок багатоманітності взагалі ніколи не може бути сприйнятий нами через відчуття, і, отже, не може також міститися в чистій формі чуттєвого споглядання, адже він є актом спонтанної здатності уявлення. Серед всіх уявлень зв'язок є єдине, яке не дається об'єктом, а може бути створене тільки самим суб'єктом, бо воно є актом його самодіяльності. Знання, за І. Кантом, підкреслює Г. Костроміна, продукуються, акумулюються самим суб'єктом в його власній синтетичній пізнавальній діяльності, тобто створюються ним і є продуктом суб'єктивної творчості [3]. Особисті знання є не лише результатом побаченого, почутого, прочитаного, передусім, вони є "власним винаходом" у процесі навчання, вказує О. Проказа [4: 139]. Такий підхід дозволяє тлумачити пізнання не лише як відображення, але і як активну суб'єктивну діяльність особи, у процесі якої здійснюється засвоєння навчального матеріалу, а в результаті створюється образ, предмет пізнання; як суб'єктивну форму діяльності щодо пізнавального освоєння суб'єктом об'єкту, що актуалізує діяльнісний підхід у навчанні, передусім, у процесі засвоєння змісту шкільної правової освіти.

Понятійний апарат правознавства як сукупність понять відображає факти державно-правової дійсності як об'єктивно існуючі у їхніх істотних властивостях (ознаках), зв'язках та відношеннях, формується в учня у процесі його суб'єктивної пізнавальної діяльності (пізнання держави і права), теоретичного мислення, та є результатом узагальнення, яке (за Т. Левченко) зводиться до відкидання специфічних, особливих ознак і збереження тільки тих, що виявляються загальними для ряду одиничних предметів. Поняття закріплюються у науковому терміні.

Роль і значення правових понять опосередковуються тим, що вони – осередок, ядро, кістяк юридичних знань. Оволодіти основами юридичної науки, означає оволодіти системою її понять. У теоретичному правознавчому матеріалі від понять варто відрізнити категорії. У філософії під категорією розуміють загальне поняття, що відбиває найсуттєвіші закономірні зв'язки і відношення, які існують у реальній дійсності [5: 314]; у юриспруденції – найбільш загальні, загальнотеоретичні поняття, в яких віддзеркалюється правова дійсність, міститься теоретично узагальнена за змістом і коротка за формою викладу відповідь на питання, чим є те або інше державно-правове явище, що характеризує державу і право загалом. Серед них такі, як: держава і право, тип, функції, механізм, форми держави і права, правова система, система права, система законодавства, норми, інститути, галузі, джерела права, предмет та метод правового регулювання, суб'єктивне право і юридичний обов'язок, правові відносини, правопорушення, законність, правопорядок, правосвідомість, правова культура, правова поведінка [6: 19].

Поняття у правознавчих курсах поділяють за такими критеріями, як: зміст, ступінь узагальнення (загальності), ступінь відомості учням (новизни) (С. Бобровник, В. Ваксман, Л. Грузінова, В. Дубровський, Л. Заблоцька, І. Зуб, І. Музика, О. Наровлянський, С. Осмоловський, А. Ришелюк, О. Шмоткін, І. Усенко, Г. Цвікальська та ін.), зміст, структура, закріпленість у законодавстві (Н. Ткачова), значення.

Класифікувати поняття за змістом є доцільним з огляду на те, що правознавчі курси насичено не лише правовими, але й морально-етичними, філософськими, економічними, історичними, політичними поняттями. Враховуючи це, вчитель повинен уміти відокремити правові поняття від інших й основну увагу приділяти саме їх формуванню в учнів. Так, у процесі вивчення теми "Поняття і загальна характеристика права" в 10-ому класі програмою передбачено порівняння й встановлення відмінностей між правовими і морально-етичними нормами. Поняттям, яке необхідно сформулювати в учнів, є "правові норми", а не "морально-етичні", останнє виступає лише тлом (фоном) для формування правового поняття – "правові норми". Відповідно до програми опанування змістом теми "Особа, суспільство, держава" передбачає аналіз понять "людина", "індивід", "особистість", "особа", "громадянин". Зрозуміло, що пріоритетним з огляду правознавства є поняття "громадянин", воно тісно пов'язується з виробленням в учнів понять "держава", "правова держава", "громадянське суспільство"; є опорним при формуванні понять "громадянство", "правовий статус особи", "права", "свободи", "обов'язки", "демократія", суб'єктів різних видів правовідносин тощо, отже, пізнавальна діяльність щодо формування наведеного вище переліку понять (людина, індивід, особистість, особа, громадянин) має концентруватися навколо поняття громадянини й забезпечувати саме його формування в учня.

Класифікуючи поняття у правознавчих курсах за змістом, варто враховувати, що деякі з них є не лише правовими й інтегрують відомості з різних навчальних предметів (наук). Такими поняттями є: податки, бюджет, власність, підприємницька діяльність (правознавство, економіка), природні ресурси (правознавство, географія), власники природних ресурсів (правознавство, економіка, географія) тощо. У процесі формування таких понять доцільно визначати, передусім, правові аспекти їх змісту й на них акцентувати увагу учнів, проте, широко використовувати міжпредметні зв'язки, забезпечувати інтеграцію основ відповідних наук (сприяти формуванню цілісної наукової картини світу у свідомості учня).

За ступенем узагальнення (загальності) розрізняють окремі, загальні, найбільш загальні поняття. *Найбільш загальними* є такі поняття, що наскрізно проходять через увесь матеріал курсу, наприклад, поняття "держава", "право", "правова держава", "громадянське суспільство", "свобода", "рівність" тощо. Ознаки й сутність *загальних* понять також розкриваються на достатньо ґрунтовному рівні, проте, меншому за обсягом, навчальному матеріалі, наприклад, на матеріалі великого розділу або теми програми, й формуються упродовж серії уроків. Так, поняття "основних прав", "свобод" та "обов'язків" громадянина виробляються на матеріалі відповідної теми, у той же час, учні оперують цими поняттями під час вивчення більшості тем курсу. *Найменш загальні* (окремі) поняття розкриваються упродовж кількох, або, навіть, одного уроку й забезпечують засвоєння матеріалу невеликої теми. І. Усенко до таких відносить поняття спадщини, заповіту (Тема: "Спадкове право"); кабінет міністрів, міністерства (Тема: "Органи державної виконавчої влади в Україні"); дізнання, попереднє (досудове) слідство (Тема: "Правоохоронні органи України") тощо [7: 26].

У змісті курсу "Права людини" (10-11 класи) прикладами окремих понять є "суверенність особи", "громадська думка" (Тема: "Громадянське суспільство та права людини"), "оптація", "трансферт", "переселення", "репатріація" (Тема: "Право на громадянство"), "геноцид", "апартеїд" (Тема: "Злочини проти миру і людяності") тощо; загальних – "міжнародні стандарти у галузі прав людини" (Розділ III. Міжнародні стандарти та міжнародні механізми у забезпеченні прав людини; Розділ VIII. Міжнародні та державні засоби захисту прав людини) [8: 29]. Найбільш загальними є ті ж самі поняття, які визначені такими й у курсі "Правознавство", що підкреслює їх непересічне значення у вивченні правознавства як навчального предмета загалом.

Розглянутий вище поділ за ступенем загальності перегукується з поділом за значенням і змістом правового поняття. За останнім критерієм Н. Ткачова диференціює поняття на *загальноправові теоретичні й галузеві*, серед яких визначальними є конституційні. Науковець підкреслює особливе значення перших, характеризує їх як методологічну основу формування правових знань, вказує, що вони відіграють провідну роль у засвоєнні правових знань [9: 17]. Виходячи з цього, розглядаємо загальноправові поняття як найбільш загальні, найбільш значимі (важливі), основоположні. Як правило, це – категорії правознавства. Загальні поняття – достатньо значимі (достатньо важливі), менш загальні – менш важливі.

За структурою Н. Ткачова розрізняє *прості й складносистемні* (складні) поняття. З'ясування структури поняття є особливо важливим з огляду на визначення процедури його формування в учнів, її тривалості, етапності, складності, використання певних прийомів та засобів. Складні поняття, що, як правило, є найбільш загальними й важливими, вимагають особливої підготовки як вчителя, так і учнів, актуалізації опорних знань та необхідної мотивації їх пізнавальної діяльності. Під складним поняттям розуміємо системне, структуроване, цілісне утворення. В його основі – відповідне складне явище державно-правової дійсності, частини якого – взаємопов'язані, проте, певною мірою самостійні (дискретні), виходячи з чого, можуть вивчатися як відокремлені елементи й засвоюватися як менш складні поняття, але формування й усвідомлення учнем самого складного поняття забезпечується лише шляхом усвідомлення ним комплексності та єдності відповідного явища. Так, складне явище об'єктивної реальності, яким є форма держави, представлене в правознавстві відповідним поняттям. Останнє за детального аналізу розкривається

як складносистемне, включає такі поняття, як "форма правління", "форма політико-правового режиму", "форма територіального устрою". Форму держави загалом як поняття та явище можна охарактеризувати лише шляхом розкриття всіх її складових. Отже, поняття "форма держави" є складним по відношенню до перелічених понять, кожне з яких також є складним, оскільки включає структурні елементи. Формуючи складносистемні поняття доцільно використовувати наочність, розробити структурно-логічну схему, яка б відобразила його цілісність та єдність, взаємозв'язки між елементами та їх обумовленість.

Правові поняття поділяються на *родові* та *видові*. Цей поділ має принципове значення для з'ясування найбільш суттєвих ознак поняття. Так, "республіка" є родовим поняттям по відношенню до понять "парламентської", "президентської" та "змішаної" республік; поняття "нормативно-правовий акт" – родове до понять "закон" та "підзаконний акт", а "закон" – родове щодо видових понять "основний закон", "конституційний" та "звичайний"; поняття "злочин" і "проступок" – видові до поняття "правопорушення", "проступок" – родове до видових понять "цивільно-правовий проступок", "адміністративно-правовий проступок", "дисциплінарний проступок". Ознаки, притаманні родовим поняттям, є характерними для всіх видових, проте, останні мають специфічні риси, що відрізняють їх одне від іншого.

Поділ правових понять на види за ступенем відомості учням на відомі, маловідомі й невідомі є не менш важливим, ніж за попередніми критеріями, оскільки від ступеня відомості понять учням, вказує І. Усенко, залежить зміст і тривалість роботи з ними. Так, маловідомі й невідомі поняття вимагають більш ґрунтовної підготовки вчителя та учнів. Вчителю як організатору процесу формування понятійного апарату варто виходити з того, що деякі поняття вже відомі учням з інших навчальних предметів, що актуалізує використання міжпредметних зв'язків, передусім, з історією. Так, з історичних курсів учням відомі поняття "держава", "право", "конституція", "монархія", "республіка", "демократія" та ін., проте, формуючи їх як правові, необхідно вказувати на їх юридичні властивості, аналізувати, спираючись на норми права, показувати нові зв'язки, що виникають у зв'язку з регламентацією цих явищ правом та законодавством. Формування понять варто також здійснювати з урахуванням життєвого досвіду учнів.

Зазначимо, що набуті раніше знання й особливо досвід учнів як основа вироблення правового поняття можуть відігравати як позитивну, так і негативну роль, тобто, як полегшувати цей процес, так і ускладнювати його. У практиці навчання виникають ситуації, коли нові наукові відомості (поняття) не збігаються із засвоєними раніше, набутий досвід не узгоджується з положеннями нового навчального матеріалу. Наприклад, майже всі учні мають уявлення про злочин, відповідне поняття є сформованим у них на побутовому рівні, проте, у більшості воно асоціюється з вбивством, крадіжкою, пограбуванням, що не розкриває його зміст повною мірою, обмежує бачення учнями такого складного суспільно-правового явища, яким є злочинність та ускладнює вироблення відповідного поняття. У таких умовах необхідним є переосмислення учнями їх знань і досвіду. Зміст роботи викладача по формуванню понять у даному зв'язку, вказує Е. Акулкін, має бути спрямований на: зіставлення життєвих і наукових понять, розмежування їх значень; спонукання учнів до спостереження всіляких фактів і явищ; пояснення відомих життєвих фактів у світлі матеріалу, що вивчається; націлювання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків між різними явищами навколишнього життя; зіставлення фактів, наведених у підручнику, з фактами, відомими учням внаслідок власних спостережень і дій; спонукання ілюструвати ті або інші теоретичні положення відомими їм життєвими фактами; застосування знань під час практичної діяльності; цілеспрямоване і систематичне сприйняття й осмислення учнями інформації з різних джерел [10: 105-106].

Поняття юридичної науки поділяються на такі, що визначені на рівні законодавства, зафіксовані в ньому (злочин, кримінальна відповідальність, покарання, штрафні санкції, неустойка, шлюб, сім'я, трудовий договір, контракт, інвестиції, вільна економічна зона), й законодавчо не визначені (держава, громадянське суспільство, правопорушення, правовідносини, нормативно-правовий акт). Проте, всі юридичні поняття у тій або іншій мірі пов'язані з нормами права, із законодавством, стверджує В. Бабаєв, й незалежно від форми їх об'єктивізації (закріплені в законодавстві як спеціальні юридичні терміни або ні), мають нормативний характер [11: 110], що в принципі виключає можливість формулювання правових понять на власний розсуд ("своїми словами").

У результаті аналізу навчальних програм шкільних курсів правознавства ми встановили *особливості його понятійного апарату*, які впливають на обрання методики його формування в учнів. Так:

- правознавчі курси насичені правовими поняттями. Це пояснюється об'єктивними чинниками, особливостями самої юриспруденції, що як соціогуманітарна наука містить багато теоретичного матеріалу, отже, й понять як його структурних одиниць;
- поняття розподілені в навчальному правознавчому матеріалі недостатньо рівномірно; на вивчення тем, у змісті яких багато нових понять, особливо важливих та загальних, доцільно відводити більше часу;
- багато правових понять є складносистемними, що ускладнює, пролонгує процес їх формування;
- шкільні курси правознавства включають поняття різного ступеня узагальнення, новизни, причому, навіть у темах, в яких переважає фактичний матеріал, можуть міститися маловідомі учням поняття.

Важлива особливість правових понять, передусім понять, визначених законодавчо, зумовлюється специфікою самого предмета правознавства, яким є право, адже воно не дається один раз і назавжди, є змінним. Мішель Монтень, один із засновників гуманістичної педагогіки, ще у XVI ст. вказував, ніщо інше в нашому житті не зазнає таких численних змін, як закони і право, й тому навчання кого-небудь їх мудрощам може перетворитися в складне завдання й, навіть таке, що неможливо виконати. Це означає, що організація навчання правознавства у школі вимагає від учителя додаткової підготовки з метою встановлення чинності норм права. У разі, якщо нормативно-правовий акт скасовано й у дію введено новий, який регулює правові відносини, що вивчаються на уроці, отже, містить інші, відмінні від попередніх, визначення понять, вчителю варто самостійно опрацювати їх та пояснити учням. Доцільним тут є застосування прийому порівняння визначень понять у чинному законодавстві й такому, дія якого припинена. У той же час, кожне правове поняття, вказує Н. Ткачова, володіє стабільністю, тільки йому властивою сукупністю ознак, які є для нього єдиними та обов'язковими й не можуть бути змінені ні якісно, ні кількісно. Науковець пояснює це тим, що поняття права, зведені в закон, мають форму юридичного закону, чого не відбувається в жодній іншій науці; до правових понять висувуються підвищені вимоги наукової обгрунтованості й точності.

Визначення особливостей понятійного апарату правознавства як навчального предмету має практичне значення, оскільки, як зазначалося вище, ці особливості зумовлюють обрання методики його формування, а також висувують певні вимоги до підготовки вчителя. І. Усенко зазначає, що готуючись до уроку, доцільно: відокремити правові поняття теми; визначити ступінь їх значення, загальності, новизни тощо; з'ясувати попередні знання учнів, які можуть стати опорними під час формування нових понять, можливо запропонувати учням для повторення певний раніше вивчений матеріал; скласти таблицю, в якій у першій колонці будуть записані всі поняття теми, у другій – ступінь їх відомості, у третій – ступінь загальності, у четвертій – зафіксувати попередні знання школярів, на які можна спиратися, формуючи поняття; у п'ятій – завдання на повторення.

Висновки. У результаті проведеного дослідження ми встановили, що понятійний апарат правознавства є сукупністю понять та відображає факти державно-правової дійсності як об'єктивно існуючі в їхніх істотних властивостях (ознаках), зв'язках та відношеннях, формується в учня у процесі його суб'єктивної пізнавальної діяльності (пізнання держави і права), теоретичного мислення, та є результатом узагальнення. Правові поняття закріплюються у відповідному науковому терміні. Роль і значення правових понять опосередковуються тим, що вони є осередком юридичних знань; результатом узагальнення найважливіших ознак явищ, відбитих у праві, результатом пізнання шляхом проникнення в глибину явища, його сутність. Як засвідчили результати аналізу шкільних програм, поняття у правознавчих курсах поділяють за такими критеріями, як: зміст, ступінь узагальнення, ступінь відомості учням (новизни), структура, закріпленість у законодавстві, значення. Нами визначено особливості понятійного апарату правознавства, які впливають на обрання методики його формування.

Перспективними у напрямку дослідження є визначення етапів та правил формування правових понять й розробка відповідних методично-дидактичних рекомендацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Терно С. О. Формування історичних понять в учнів 9-го класу загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 "Теорія та методика навчання" / С. О. Терно. – Київ, 2003. – 21 с.
2. Проблемы методологии и методики правоведения. – М. : Мысль, 1974. – 205 с.
3. Костроміна Г. М. Знання – творчість – освіта / Г. М. Костроміна // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Серія : Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – № 2. – С. 60–64.
4. Проказа О. Т. Реформування освіти в контексті європейської інтеграції (проблеми педагогіки кібернетично-синергетичного періоду) / О. Т. Проказа // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 23 (186, Ч. 1, 2009). – С. 137–142.
5. Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови / О. Я. Загоруйко. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2010. – 768 с.
6. Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
7. Конституція України і основи правознавства в школі : [книга для вчителя] / [за ред. І. Б. Усенка]. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 354 с.
8. Т. Бжезовська. Права людини : [методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв] / [Бжезовська Т., Булда А., Заблоцька Л. та ін. ; під ред. Л. Грузінової. Л. Заблоцької, І. Усенка, Г. Цвікальської]. – К. : Укр. правн. Фондація, Вид-во "Право", 1998. – 160 с.
9. Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Н. А. Ткачова. – Київ, 2002. – 36 с.
10. Акулкин Э. В. Раскрытие общих понятий в курсе "Обществоведение" / Э. В. Акулкин. – М. : Просвещение, 1974. – 191 с.

11. Бабаев В. К. Советское право как логическая система / В. К. Бабаев. – М. : Академия МВД СССР, 1978. – 211 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Terno S. O. Formuvannia istorychnykh poniat' v uchniv 9-go klasu zagal'noosvitnioi shkoly [The Historical Concepts Formation Concerning the Students of the Ninth Grade of the Secondary School] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : 13.00.02 "Teoriia i metodyka navchannia" / S. O. Terno. – Kyiv, 2003. – 21 s.
2. Problemy metodologii i metodyky pravovedeniia [Problems of Jurisprudence Methodology and Techniques]. – М. : Mysl', 1974. – 205 s.
3. Kostromina G. M. Znannia – tvorchist' – osvita [Knowledge – Creativity – Education] / G. M. Kostromina // Visnyk Natsional'nogo tekhnichnogo universytetu Ukrainy "Kyivs'kyi politekhnichnyi instytut". Serii: Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika. – 2009. – № 2. – S. 60–64.
4. Prokaza O. T. Reformuvannia osvity v konteksti yevropeis'koi' integratsii (problemy pedagogiky kibernetychno-synergetychnogo periodu) [Educational Reform in the Context of European Integration (Pedagogical Problems of the Cybernetic-Synergetic Period)] / O. T. Prokaza // Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. – № 23 (186, Ch. 1, 2009). – S. 137–142.
5. Zagoruiko O. Ya. Velykyi universal'nyi slovnyk ukrains'koi movy [Great Universal Dictionary of the Ukrainian Language] / O. Ya. Zagoruiko. – Kharkiv : TORSING PLUS, 2010. – 768 s.
6. Teoriia derzhavy i prava. Akademichni kurs [Theory of Law. Academic Course] : [pidruchnyk] / [za red. O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko]. – К. : Yurinkom Inter, 2006. – 688 s.
7. Konstytutsiia Ukrainy i osnovy pravoznavstva v shkoli [The Constitution of Ukraine and the Foundations of Law at School] : [knyga dlia vchytelia] / [za red. I. B. Usenka]. – К. : Ukrains'kyi tsentr pravnychykh studii, 1999. – 354 s.
8. T. Bzhezov's'ka. Prava liudyny [Human Rights] : [metodychni rekomendatsii dlia vchyteliv zagal'noosvitnykh shkil, gimnazii ta litseiv] / [Bzhezov's'ka T., Bulda A., Zablots'ka L. ta in. ; [pid red. L. Gruzynovoi, L. Zablots'koi, I. Usenka, G. Tsvikal's'koi]. – К. : Ukr. pravn. fundatsiia ; Vyd-vo "Pravo", 1998. – 160 s.
9. Tkachova N. A. Pedagogichni osnovy formuvannia pravosvidomosti uchniv u zakladakh profesiino-tekhnichnoi osvity [Pedagogical Foundations of the Students' Legal Consciousness in Vocational Educational Establishments] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. ped. nauk : 13.00.04 "Teoriia i metodyka profesiinoi osvity" / N. A. Tkachova. – Kyiv, 2002. – 36 s.
10. Akulkin E. V. Raskrytie obshchikh poniatii v kurse "Obshchestvovedenie" [Disclosure of the Common Concepts in the Course "Social Science"] / E. V. Akulkin. – М. : Prosveshchenie, 1974. – 191 s.
11. Babaev V. K. Sovetskoe pravo kak logicheskaia sistema [Soviet Right as a Logical System] / V. K. Babaev. – М. : Akademiia MVD SSSR, 1978. – 211 s.

Матеріал надійшов до редакції 10.02. 2012 р.

Рябовол Л. Т. Понятійний апарат шкільних курсів правоведення: загальна характеристика та особливості.

В статті подано визначення понятійного апарата правознавства як сукупності понять, що відображають факти державно-правової дійсності, об'єктивно функціонуючі в їх суттєвих властивостях, рисах і зв'язках, що формуються в результаті суб'єктивної пізнавальної діяльності, теоретичного мислення, є результатом узагальнення; містить загальну характеристику понятійного апарата шкільних курсів правоведення, класифікація понять за такими критеріями, як: зміст, ступінь узагальнення, новизна, структура, закріплення в законодавстві, значення; встановлені особливості понятійного апарата правоведення, які впливають на вибір методології його формування.

Ryabovol L. T. The Conceptual Apparatus of Law School Courses: General Characteristics and Features.

The article defines the conceptual definition of law as a set of concepts that reflect the facts and legal state as an objective reality existing in their essential properties, relations and attitudes, forming in the process of students' subjective cognitive activity, theoretical thinking, and is the result of generalization; contains the general description of the conceptual definition of law school courses, expanded concepts of classification by such criteria as the content, degree of generalization, degree of information to students (novelty), structure, binding in law, value; features the peculiarities of the conceptual apparatus of law that affect the choice of methodology of its formation.